

зв'язку із конкретними явищами та характерами, репрезентованими у Біблії, що дозволяє ідентифікувати рівнозначність створених за аналогією образів у духовно-історичному дискурсі. У пам'ятках XI–XIII століття стольний град русичів, услід за головною столицею православного світу, набуває значення взірцевої моделі суспільства, освяченого простору.

Ключові слова: символіко-алегорична паралель, міфологема “Київ – Єрусалим”, идеологема, сакральний часопростір, прообраз, макрокосм, топос.

Аннотация

В древнеукраинской литературе произошел процесс становления мифологеми “Киев – Иерусалим”, которая основывается на отождествлении этих городов в сакральной сфере и реализуется с помощью художественной стратегии образного воссоздания событий и моделирования персонажей во взаимосвязи с конкретными явлениями и характерами, представленными в Библии, что дает возможность идентифицировать равнозначность созданных по аналогии образов в духовно-историческом дискурсе. В памятниках XI–XIII столетия стольный град русичей, подобно главной столице православного мира, приобретает значение идеальной модели общества, священного пространства.

Ключевые слова: символическо-аллегорическая параллель, мифологема “Киев – Иерусалим”, идеологема, сакральное пространство-время, прообраз, макрокосм, топос.

Summary

The ancient Ukrainian literature has shown the formative process of mythologeme “Kyiv – Jerusalem” which is based on authentication of declared cities in a sacral sphere and realized due to the artistic strategy of figurative reproduction of events and personage’s modelling in a close connection with concrete phenomena and characters represented in the Bible that gives the possibility to identify the equivalency of analogically created images in the spiritually-historical discourse. In the documents of the XI–XIII centuries the capital of Rusychi, right after the capital of Orthodox world, obtains the meaning of an exemplary society model, of a sanctified space.

Keywords: mythologeme “Kyiv – Jerusalem”, ideologeme, sacral temporal space, prototype, macrocosm, topos.

УДК 82–1 (477)

Сарапин В.В.,
кандидат філологічних наук,
Полтавський університет
споживчої кооперації України

“ВНЕ ПОЛТАВЫ НЕ МОГУ...” ТОПОС МІСТА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Біографія і творчість Івана Котляревського невід’ємно й органічно пов’язані з Полтавою кінця XVIII – 30-х років XIX ст. Власне, вона є і ментальним простором, в якому сформувався митець, і художнім образом, який він уперше вивів на національні літературні терени, і самим національним ідеалом, просвітницьким уособленням української гармонії й самодостатності.

Ще від першого біографа письменника С. Стебліна-Камінського [3] започаткований процес вписування Івана Котляревського у “полтавські ландшафти”, жоден його літературний портрет не обходиться без опису життя і

громадської та культурної діяльності на тлі рідного міста (А. Шамрай, І. Пільгук, П. Волинський, П. Хропко, Є. Кирилюк, Є. Шабліовський). Розвідки В. Неборака [9] та М. Наєнка [7] містять просторі розмисли про трансцендентний (історико-географічний) відгук образу Полтави у мистецькому доробку митця. Краєзнавчу деталізацію проблеми “Котляревський і Полтава” подибуємо у розвідках І. Павловського, В. Василенка, П. Ротача, О. Даниська, В. Жук, Є. Сторохи та ін. Проте до сьогодні не досліджено художню специфіку полтавського тексту Івана Котляревського, вияскравлення в ньому ознак національного ментального ідеалу. Відтак *мета* статті полягає у характеристиці образу і семантичних рівнів буття міста в історико-географічному та культурософському і духовному сенсах.

Ідеться про Полтаву, її межове територіальне, політичне й культурне становище. Митець народився і виріс у полковому місті, де налічувалося трохи більше семи тисяч мешканців, а зрілість зустрів у центрі новоствореної Малоросійської губернії, забудованої на кшталт “малого Петербурга” з властивим для пізнього класицизму архітектурним пафосом, новими суспільними стосунками й ролями, новими етикетними нормами і модами на однострої. Історик та краєзнавець В. Жук вважала, що “у Санкт-Петербурзі в часи Олександра I все ще боялися “малоросийской опасности”. Це сприяло тому, що до Полтави, як і взагалі в українські міста, призначалися адміністраторами люди з найбільш впливових і найбільш “без лести преданных” аристократичних родів. У той же час кращих людей з України, випускників Києво-Могилянської академії, Слов'янської семінарії та інших закладів забирали до російських міст” [1, 27–28]. Справді, так здійснювалася імперська політика русифікації й асиміляції українства, його суспільного устрою й ментальності. Але в Полтаві, “по уваженію епохи всему свѣту извѣстной” [10, 82], процес імперської політичної й культурної експансії “на Південь” набував особливого символічного значення у зв'язку з баталією 1709 року. Перемога Петра I асоціювалася з остаточним утвердженням російської влади в Україні, тому Полтава, “як рідко інше місто, протягом 30–40 років з початку XIX ст. одержала з Санкт-Петербурга, за словами М. Рудинського, “такий пишний аристократичний букет” високопоставлених високоосвічених чиновників” [1, 28], серед яких був перший генерал-губернатор новоствореної Малоросійської губернії О.Б. Куракін, котрому Іван Котляревський присвятив “Пісню на новий 1805 год...”.

Як відомо, родовитий князь, досвідчений політик, наділений неабиякими організаторськими здібностями, службовою активністю, прибув в Україну у березні 1802 року, щоб очолити Малоросійське генерал-губернаторство з двома губерніями – Полтавською та Чернігівською.

Зрозуміло, що, будучи продуктом європеїзованого ще Петром I, позбавленого національної своєрідності російського дворянства, О.Б. Куракін займався прогресивною з просвітницької точки зору діяльністю – цивілізацією українських земель, наданням їм уніфікованого культурного вигляду. Звідси його, цілком позитивне для столичної ментальності, бажання зробити “Полтаву въ маломъ видѣ Петербургомъ” [10, 2]. За даними І. Павловського, “Въ моментъ

открытія губернии, Полтава была очень скромнымъ городкомъ, какимъ она была во время Гетманщины и, сделавшись губернскимъ городом, начинаетъ преобразовываться по новому типу. Во всей ея исторіи, едва ли возможно найти другой моментъ, когда въ ней общественная, экономическая жизнь и самая фізіономія города потерпѣла такое быстрое и рѣзкое измѣненіе, как именно въ эти немногіе годы, когда генераль-губернаторомъ былъ князь А.Б. Куракинъ (1802–1808)” [10, 34]. Незважаючи на швидку розбудову міської інфраструктури (кам'яних будинків, вулиць, парків, водогону), розвиток економіки й промисловості, широку благодійну діяльність, продумане формування розгалуженої мережі освітніх (початкових шкіл, училища для дворян) та медичних закладів, соціальних установ (богаділень), створення плану міста й установлення меж губернії, які пропонував та здійснював новий очільник, полтавці виявляли опір столичним новаціям.

З одного боку, полтавська старосвітська шляхта ще пам'ятала козацькі вольності і намагалася зберегти традиційні права й автономні свободи в загрозованих політичних обставинах, але далі бажань і намірів не йшла; з другого боку, запроваджені князем зміни могли призводити до соціальної й особистої розгубленості краян перед видимою загрозою руйнування звичного суспільного устрою, патріархальної традиції, усталеної системи цінностей, на які зазіхала імперія з постульованою губернатором модерністю. Власне, на такий конфлікт ментальностей та соціальних інтересів натякає Івана Котляревський у “Пісня на новий 1805 год панові нашому і батьку Олексію Борисовичу Куракіну”.

Характер наратора вірша – справжнього полтавця, патріота, козака – визначає особливості художнього освоєння локуса Полтави. У традиційній російській оді це місто уособлює міліарну й політичну силу Петербурга (читай, закріплення влади Петра I та його наступників в Україні):

*Забудем роскошь, род и дом:
Последуя монаршей воле,
Наступим на Полтавско поле,
Бросай ты молнию и гром [16, 28].*

Цю містку й промовисту цитату з “Оды государыне императрице Елисавете Первой на день ея рождения 1755 года декабря 18 дня” О. Сумарокова І. Котляревський інтерпретує у 12, 13, 14 строфах “Пісні...”, травестуючи й уписуючи в місцеві реалії. Просторічне доброзичливе означення служіння Полтаві як жінці структурує художнє середовище дому, де О. Куракін “батько”, “муж”, а відтак, за українським ментальним уявленням, захисник, господар, благодійник, котрий дбає, “Щоб обути і одіти / І не голодні були...” [5, 240].

Тож у “Пісні...”, як свідомо опозиція російській оді, сформульований образ міста як мирного середовища (по суті, тут започаткована ідея, котра виллється у концепті полтавських чеснот “Наталки Полтавки”: “Де згода в сімействі, де мир і тишина,/ Щасливі там люди, блаженна сторона” [5, 266]), що потребує не тотального підкорення-завоювання, а відданої розумної праці для загального добра.

З огляду на це, модус честі набуває подвійного значення. По-перше, це нав'язування адресатові барокової козацької честі, котра полягає у захисті рідного краю та лицарському служінні ідеї, відкиданні особистих інтересів і навіть негачії фізичних та матеріальних задовольень: авторові імпонує, що О. Куракін живе в Полтаві сам, без сім'ї, а також без столичних зваб ("Мов тобі чернець від миру,/ Одцуравсь ти од двора" [5, 240]), а всі зусилля віддає роботі для "общого добра". Це вказує на новий для України – просвітницький – концепт честі як дотриманого закону моралі. І. Кант – автор найбільш точних означень сутності Просвітництва – "вважав моральним лише той учинок, в якому відсутня будь-яка особиста (природна чи чуттєва) мотивація і лиш усвідомлена необхідність спонукає обирати благо. Отже, моральне те, що підлягає узагальненню і може стати універсальним" [6, 49]. Адресат "Пісні..." "для слави лиш живе", бо "так уродивсь", тобто має природну схильність до добротворення. Відтак Полтава у творах Івана Котляревського уособлює собою ідеальне середовище моральності.

Напередодні століття перемоги російських військ під орудою Петра I над шведами Полтава була вельми потрібна метрополії: місто мало нагадувати про подію, яка в результаті призвела до політичного зміцнення позицій Росії у світі і спричинилася до зростання імперії. Місто "слави російської зброї" символізувало міцність і непохитність імперської влади в Україні, а також пробудити в мешканців колонії героїчну любов до "общої отчизни".

За часів правління Я.І. Лобанова-Ростовського був реалізований план забудови центральної частини міста. Нові вулиці радіально сходилися до круглій Олександрівській площі, навколо якої дуже швидко – протягом 1808–1811 рр. – вирости будинки генерал-губернатора і віце-губернатора, дім дворянського зібрання, корпус для присутственных місць, поліцейське управління, міська Дума, приміщення кадетського корпусу, жіноча гімназія. 1809 р. на місцеві кошти у Полтаві збудували перший театр: "Цей великий кам'яний будинок, зручний і просторий, знаходився на території німецької колонії" [10, 88]. Третій Малоросійський генерал-губернатор М.Г. Рєпнін, будучи великим аматором театральномистецтва, 1818 р. запросив з Харкова до Полтави відому трупу І.Ф. Штейна, де блискуче вже грав М.С. Щепкін.

Полтава розросталася, її біло-ампірний адміністративний центр, збудований на пустирі, мав репрезентувати нове імперське місто на провінційних просторах "великой и неделимой". Але ментально вона залишалася фортецею на помезів'ї: між Заходом і Сходом, між Європою і Диким полем, між минулим і майбутнім, між потужним саморуком уперед і статичним, трохи замріяним самоспогляданням. Та саме в "тихій Полтаві" першої третини ХІХ ст. були написані твори, які започаткували собою не тільки нову українську літературу і літературну мову, але й стали поштовхом до вияскравлення національної ідентичності, саме тут гуртувалося молоде прогресивне українство, котре утверджувало нові гуманістичні ідеї часу.

Як і більшість молодих дворян, Іван Котляревський служив у російському війську, до того ж стрімко рухався кар'єрними сходами, проте невдовзі пішов у

відставку. Петербург прийняв молодого чоловіка неласкаво, тож він повернувся додому, щоб прожити тут увесь вік. 1812 року капітан Котляревський брав участь у формуванні 5 кінного козацького полку у селі Горошине. 12 серпня він писав Я.І. Лобанову-Ростовському: “Все силы употреблю, чтобы оправдать доверенность Вашего сиятельства и заслужить продолжение Ваших ко мне милостей. Твердо уповаю на уверение Вашего сиятельства, что я только употреблен Вами для с ф о р м и р о в а н и я полка, а не служения в оном. Я и по бедности моей и по старости матери моей, которую поддерживать есть мой долг, никакой службы несть *вне Полтавы не могу* (курсив наш. – В.С.). Если должность моя надзирателя (при школе приказа общественного призрения) заслуживает пред Вашим сиятельством какое одобрение, то оставление меня при оной будет знаком Ваших ко мне милостей; моя награда есть та, что я служу под начальством Вашего сиятельства и всегда в глазах Ваших” [13, 31–32]. Ця простора цитата з епістолярії Івана Котляревського наводиться нами не для ілюстрації вірнопідданських настроїв письменника: стилістику диктує етикетна традиція звертання до можновладця і нічого більше. Важливіше, на нашу думку, те, що автор листа не уявляв своє життя без Полтави і бачив своє життєве призначення у служінні інтересам громади, власне, у добродійності.

На позір у цьому немає зв'язку з творами митця як доконаними літературними фактами: і “Пісня на новий 1805 год панові нашому і батьку Олексію Борисовичу Куракіну”, і “Наталка Полтавка” сьогодні сприймаються як класичні (у значенні – взірцеві) твори національного письменства. Проте образ міста виявляє самого його мешканця, бо, за спостереженням В. Неборака, саме Полтава для письменника була своєрідним “центром світобудови” – об'єктом родового патріотизму, “батьківщиною серця” [9, 144], пов'язаною не з державою чи владними інституціями, а з любов'ю до роду й рідного краю, “яка передається від батька до сина – з *батьківщиною* у найпервиннішому і найпрямішому значенні цього слова” [9, 145]. Він виріс у простій дідівській хаті на узвишші – біля валів полтавської фортеці, здобув традиційну для своїх країв теологічну (семінарську) освіту, засвоїв систему старосвітських морально-етичних цінностей. Проте “общее добро общої отчизни”, яким служив офіцер, дворянин Котляревський, “не суперечило його полтавськості і узгоджувалося з його християнським світоглядом. Можливо, це винятковий для українця випадок у тодішніх умовах, але для Котляревського його біографія завжди становила його ж таки екзистенційний вибір” [9, 177]. Підтримуючи прогресивні новації, запропоновані імперською владою, він жив там, де мешкали його предки, що видається симптоматичним для пояснення психології творчості митця. Дім на горі і на околиці Полтави, вікна якого виходять і на сільський краєвид Подолу, і на класицистичний окултурений ландшафт, імовірно, був особистим прихистком від цивілізації в її урбаністичному розумінні – ворожого для гармонійності й ментальної цілісності української людини середовищі. Послідовний антиурбанізм Григорія Сковороди –

Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить,

*Буду вїк мой коротати, гдї тихо время бижит.
О дуброва! О зелена! О мати моя родна!
В тебї жизнь увеселенна, в тебї покой, тишина!
Города славны, высоки на море печалей пхнут.
Ворота красны, широки в неволю горькую ведут [14, 42] –*

у драмах Івана Котляревського кристалізувався у просвітницьку концепцію моральної вищості і вродженої чесноти простої (“природної”) людини, котра втікає з міста як осередку деморалізації й перевиховується, духовно оновлюється, віднаходить щастя.

Така думка значною мірою диктувалася суспільно-політичними обставинами доби, зокрема послабленням імперського тиску під час війни 1812 р. Пов'язані з нею участь у бойових діях та відродження войовничого козацького духу спричинилися до пробудження національної самосвідомості та гідності, що, своєю чергою, призвело “до активізації діяльності масонських організацій, які ставили перед собою мету “морально облагороджувати людей і об'єднувати їх на основі братерської любові, рівноправності, взаєморозуміння” [11, 86–87]. Масонська ложа “Любов до істини” діяла у Полтаві близько року: на початку 1819 Олександр І, убачивши в ній прояви небезпечного вільнодумства, заборонив її діяльність. “Її фундатором і так званим керівним майстром був правитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора Михайло Миколайович Новиков, а “должностными лицами в ней были: ...наместным мастером – действительный статский советник С.М. Кочубей, надзирателями – действительный статский советник В.В. Тарновский и надворный советник Л.М. Дьяков, витиею – майор И.П. Котляревский, казначеем – надворный советник С.Ф. Левенец” [15, 54]. Ми не ставимо за мету ґрунтовно висвітлити специфіку масонського руху на російських теренах та його відгуки у філософському, суспільному й національному світогляді полтавської ієліті перших десятиліть ХІХ ст. На нашу думку, імперське дворянство швидше використовувало масонську ритуальність, поєднуючи у своїх не стільки цілісних концепціях, скільки принагідних міркуваннях як властивий орденіві містицизм, так і суто просвітницькі ідеї гуманності, свободи людини, свободи совісті, братства всіх людей, незалежно від їх віросповідання, становища, національності” [2, 489]. Участь у зборах сприймалася, напевно, як підтвердження емансипації учасників, як можливість посвячених у її таємну діяльність і сутність проповідувати прогресивні погляди на політичну, соціальну й морально-етичну сферу буття краян, висловлюватися про можливість і доцільність суспільних змін. Тож не випадково українські масони намагалися реалізувати тезу про самоцінність людини на вітчизняних теренах: звідси – один крок до преромантичних і романтичних спроб легітимації національного первня і захисту етнічної самобутності українства. Відтак вплив масонського богомислення й окремих елементів містицизму, традиційна ритуальність, а також проповідь християнського благочестя могли слугувати поштовхом до реалізації християнських морально-етичних цінностей у

літературному тексті, а національна приналежність диктувала пієтет до народної мови, онтології та етології як опозицій російським універсалістським тенденціям.

Іван Котляревський не міг не спілкуватися з майбутніми декабристами. Новиковська ложа, в якій письменник мав неабиякий авторитет, по суті, була “розсадником таємного товариства”, що гуртувало українське дворянство навколо декабристської організації “Союз благоденства”. З 1818 по 1821 рік у Полтаві жив член цієї групи М.І. Муравйов-Апостол. На слідстві у справі декабристів він “именовал дворянина Котляревського в числе членов Малороссийского общества. Но по изысканию Комиссии оказалось, что Общества сего никогда не было, а потому показание о Котляревском оставлено без уважения” [3, 46]. “Розслідуючи діяльність ложі “Любов до істини”, слідча комісія найперше намагалася розкрити діяльність т.зв. “Малоросійського товариства”, котре нібито обстоювало ідею державної незалежності Малоросії” [15, 54]. Зважаючи на відсутність документів, сьогодні важко встановити істину, проте можна припустити, що діяльність колег письменника була спрямована на формуванні національної ідентичності, яка, як і в більшості європейських народів, полягала на початку ХІХ ст. у зверненні до вітчизняної історії з її ідеями державної єдності й автономності (чи самостійності), з її генетичною пам'яттю у царині культури і мови зосібна.

Мешкаючи у полтавському межовому часопросторі, Іван Котляревський не шукав самотності на лоні природи, а займався активною громадською діяльністю, облаштуванням земного, буденного добробуту співгромадян, які потребували опіки й допомоги. Тож особиста ціннісна система видатного полтавця відповідала гуманістичним етичним стратегіям: “Підкреслюючи відмінність загальної моралі від її християнського різновиду, просвітителі закликали не до “милосердя”, а до “добродійності” [6, 43]. Саме в межах “благодійності” слід розглядати активну діяльність Івана Котляревського з фундування театру, який, на думку сучасників, мав пробуджувати глибокі почуття, прищеплювати глядачам шляхетний й тонкий смак до прекрасного, розвивати здатність до співпереживання, нарешті – просвіщати і виховувати. Можна бути певними: письменник прагнув з кону полтавського (українського, вітчизняного) театру висловитися на захист свого народу, на проповідь національної самобутності й гідності краян, вклавши прогресивні ідеї свого часу і свого оточення у нові для вітчизняної драматургії форми.

“Малоросійська опера” “Наталка Полтавка” була написана 1819 р. Можна, вслід за М. Зеровим простежуючи шлях автора як представника секундарної літератури, як пізнього класициста (точніше, просвітницького класициста), котрий у своїй оригінальній творчості апелював до відомого тексту, шукати тільки вплив п'єски О. Шаховського “Козак-стихотворец”, тим більше, що сюжетна схема переважно запозичена з неї. Проте з огляду на світоглядні позиції драматурга можна вважати, що не тільки слабкі мистецькі якості відомого водевілю послужили поштовхом до оригінальної праці, що не тільки “слащаво-ложное изображение украинской деревни и допущенное Шаховским коверкание украинского языка возмутило И.П. Котляревского, который вскоре, в противовес “Казак-стихотворцу”,

написал свою знамениту "Наталку-Полтавку" [4, 227], створивши нову естетичну якість на національному ґрунті, на основі впізнаваних образних і просторових реалій. За твердженням першого біографа видатного полтавця, його сучасника С. Стебліна-Камінського, "художні достоїнства єдиної малоросійської опери визнані всіма, а мотиви чарівних малоросійських арій, вірність народних типових характерів, особливо розумного виборного і хитрого возного та інших виведених на сцену осіб, взятих прямо з життя народу України, й інші значні достоїнства п'єси підносять Котляревського до щабля справжнього поета" [3, 89]. Українські глядачі не помітили впливу популярної великоруської п'єси, а вважали, що сюжет "Наталки Полтавки" заснований на реальних фактах місцевого життя, бо ж і "тепер в Полтаві є Мазурівка, де жила Терпилиха з дочкою" [3, 89], а повнота художнього відтворення етології й онтології українства пояснювана глибокими знаннями письменника цієї у царині.

Центром розгортання дії та місцем реалізації драматичного конфлікту п'єси є Полтава кінця XVIII ст., яка уособлює в собі ідеальний український світ, пізню козацьку старосвітчину, родинну "згоду" об'єднаних духовними християнськими чеснотами і ментальною "склонністю" до добротворення людей. На відміну від водевілю О. Шаховського, дія відбувається майже через сто літ після Полтавської битви, відгуки якої, втім, у "малоросійській опері" відчутні. Причини цього слід шукати не тільки в опозиції до "Козака-стихотворця", тобто в прагненні Івана Котляревського показати реальне ставлення своїх краян до зазначеної події, а і в часі написання твору: відомо ж бо, що сторіччя цієї "Вікторії" активно відзначали у новоствореній губернії, а на її увіковічення було збудовано ряд пам'яток. Відразу слід підкреслити, що 1709 рік у творі згадується і як історична колізія у 7-й яві II дії у розмові возного з Петром, і як натяк на неї у пісні Миколи:

<i>Ворскло річка,</i>	<i>Дуже славна</i>
<i>Невеличка,</i>	<i>Не водою, а войною,</i>
<i>Тече здавна,</i>	<i>Де швед поліг головою [5, 242]</i>

Зрозуміло, що такого пасажу не могло не бути у "полтавській" п'єсі, оскільки глядач асоціював "славу" міста з відповідною подією в імперській історії. Можна сприймати цю строфу і як невелику кон'юнктуру поступку перед генерал-губернатором, бо аж надто вже українською виходила "Наталка Полтавка". Проте незмірно важливіші для Івана Котляревського були полтавці, котрі "щоб добро зробити, то один перед другим хватаються". Свої особисті проблеми – соціальні відносини, любовні трикутники, світоглядні неспівпадання – вони достойно вирішують самі, без "цивілізаційного" втручання представників метрополії, як це простежуємо у водевілі О. Шаховського.

Ідеться передусім про зображення морально довершеної людини, наділеної вродженими чеснотами – схильністю до добротворення, здатністю любити і прощати, тонко відчувати болі і турботи ближнього.

Прикметно, що класицистичний універсальний світ у "малоросійській опері" локалізується національним духовним простором, яке уособлює рідна

письменникові Полтава. І хоч історичних і топонімічних алюзій, пов'язаних з місцем дії, у ній чимало, зауважимо, що “етнографія” її зводиться до окремих штрихів. Так, у першій ремарці читаємо: “Театр представляет село при реке Ворскле. Через сцену улица малороссийских хат, к реке ведущая, и в сей улице хата Терпилихи” [5, 211]. Імовірно, що автор ставив за мету вписати своїх героїв – українців-полтавців у європейський просвітницький контекст, перетворивши їх з екзотичного літературного прецеденту на носіїв морально-етичних ідеалів доби. Мабуть, у цій естетичній настанові закорінений аристократизм духу і вчинку персонажів п'єси, які тонко відчують і розумно діють у межах запропонованих автором “салонних” обставин.

Тож слід констатувати, що в п'єсі нерозривно поєднані два стильові модуси – класицистичний раціоналізм (“розум”) і сентименталістська чутливість (“серце”). Прикметно, що вони майже не конфліктують, взаємно не виключаються, а органічно співіснують, надаючи дійовим особам більшої художньої пластичності і характерної неоднозначності, властивої просвітницькій літературі.

І першим такий світоглядний симбіоз репрезентує возний Тетерваковський. Вдумливий читач може здивуватися, що першим у переліку “действующих лиц” п'єси “Наталка Полтавка” стоїть його ім'я. Але ж це не головний персонаж твору! Проте це цілком закономірно: саме ціннісна система возного, саме його світогляд зазнають позитивних змін у творі під впливом полтавки Наталки.

Тут, за слушним зауваженням Є. Нахліка, “доброчесна чутливість Петра зворушує возного і викликає у відповідь його чутливу доброчесність. Кульмінація п'єси пропонує ще один висновок: родову сутність людини, її природну доброту можна пробудити саме через душевну розчуленість” [8, 53]. Справді, шляхетні вчинки простих (природних) людей змушують возного задуматися не просто до чинення “добрих діл”, яких “за недосужністю по должності і за другими клопотами, доселі ні одног не зділал” [5, 245], а до сентиментальної жертвовності, приклад якої дають не “письменні”, розумні, знатні особи, а відкриті серцем до Бога й краси “добрі люди”.

У п'єсі часто згадується поняття “добро”: виборний називає возного *добродієм*, каже, що у Наталки – “добре серце”, що дівчина потребує як подружжя “хазяїна *доброго*”, що Петро *добрий*, та й про самого Макогоненка Микола каже, що він “чоловік *добрий*”, хоч і хитрий, а закоханим радить молитись Богу і сподіватися від нього “всього *доброго*”. Ідеться про природну доброту української людини, концентровану в її жертвних богоугодних учинках, у любові й пошані до ближнього, у співчутті і духовній підтримці.

Носієм авторського ідеалу “полтавськості” виступає Наталка. Це і синтезована просвітницька людина, й скристалізована форма українських візій Івана Котляревського. “Небагата, проста, но чесного роду” героїня наділена вродженим аристократизмом духу, становою й загальнолюдською честю (“Моє багатство єсть моє добре ім'я”), гострим розумом (“розумна і догадлива дівка”), хоч і “без письменства”.

Духовні імперативи головної героїні п'єси визначаються її християнським світоглядом: вона в усьому покладається на Божу волю, водночас має сміливість

протистояти сваволі людській тоді, коли та не відповідає її раціональним переконанням. Наталка – це своєрідна українізована Рут, котра досягає щастя завдяки своїм духовним чеснотам. Вона дотримується п'ятої заповіді Господньої: “Шануй батька твого і матір твою, і благо тобі буде, і довговічний будеш на землі”. Власне, Наталчина релігійність – це раціональна віра в доброго Бога, котрий сприяє земному щастю людини, своєрідна “природна релігія”, яка виражається, за твердженням М. Юбер, у тому, “що люди змогли дізнатися про істину ззовні, тобто через природу, і зсередини, з допомогою совісті” [6, 241]. Тому вчинки дівчини цілком умотивовані: вона – людина нового часу, котра, проповідуючи покірність, за екстремальних, незручних для себе обставин, на відміну від Терпилихи, то жертвує, то чинить спротив.

Наталка наділена особливою спостережливістю й умінням розрізняти людські моральні переваги й вади. Вона розуміє природу станової нерівності й добре знається на ставленні суспільства до мезальянсу, який пропонує їй, без сумніву, закоханий “багатий і чиновний” пан возний. Так само Терпилівна відмовляє і чоловікам, які сваталися до неї раніше. Правда, в основі її вчинків покладено інші причини: претенденти на руку дівчини – люди не надто моральні, маргінальні, влучно названі виборним “жевжиками”. Смішний діалог між Тетерваковським і Макогоненком цілком серйозно пояснює Наталчину відмову.

“Выборный. Що? Одказала? Добре зробила. Тахтауловський дяк п'є горілки багато і уже спада з голосу; волосний писар і підканцелярист Скоробреха, як кажуть, жевжики обидва і голі, вашеці проше, як хлистки, а Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годував і зодягав” [5, 253–254]. Знову автор акцентує на природності й відповідальності людського буття, на патріархальному (але універсальному) визначенні цінності особистості у щоденній буденній праці. Таким, на не зіпсований цивілізаційними умовностями розум Макогоненка, є Петро – “хлопець <...> славний, гарний, добрий, проворний і роботящий” [5, 256], до того ж вихований в одній ціннісній системі з Наталкою.

Отож, у судженні дівчини про ідеальну сім'ю переважає здоровий глузд і життєвий раціоналізм. На власне запитання “для чого люди женяться” вона відповідає: “Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно одному” [5, 265]. Наталчин родинний ідеал ґрунтується на спільності мети (продовженні роду, вихованні дітей та їхньому матеріальному забезпеченні), партнерських стосунках, взаємній любові і збереженні моральності за будь-яких обставин:

Бідність і багатство – єсть то божа воля;

З милим їх ділити – єсть щаслива доля [5, 260].

Просвітницький раціоналізм співіснує в Наталчиному характері з сентименталістським почуттям любові та “життям серця”. Дівчина відмовляє потенційним женихам ще й тому, що “серце <...> не лежить до їх і <...> вони осоружни” їй, вона інтуїтивно відчуває вірність коханого: “Петро не такий; серце моє

за нього ручається, і воно мені віщує, що він до нас вернеться. Якби він знав, що ми тепер так бідні – о, з кінця світа прилинув би до нас на помощь” [5, 260].

Сентиментальна натура героїні розкривається у її піснях-романсах “Віють вітри, віють буйні”, “Ой мати, мати! Серце не вважає”, “Чого ж вода каламутна”, піснях-самопрезентаціях “Видно шляхи полтавської і славу Полтаву”, “Ой я дівчина Полтавка”. На нашу думку, “малоросійська опера” заснована на традиціях народного мелосу цілком закономірно: саме у пісні – ліричній чи героїчній, за ґердерівською тезою, найбільш точно й проникливо кристалізується “дух народу” – його національний характер і духовна ціннісна система.

Поєднання резонерства, раціоналізму й жертвності та чутливості Петра спонукає возного до тверезого “пересилення страсті”. Його “поступок <...> толіко усеїдний і без примісу ухищрення, подвигаєть” [5, 284] на відмову від власного щастя заради щастя ближнього і виводить на шлях вродженої потреби добротворення. У фіналі п’єси просвітницький ідеал істинної чесноти підхоплює Петро: “Тепер ми ніколи не розлучимося. Бог нам поміг перенести біди і напасті, він допоможе нам вірною любовію і порядочною життю бути приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців” [5, 285]. Міркування і вчинки персонажів дають підстави виборному резюмувати, що “Наталка – по всьому полтавка, Петро – полтавець, та і возний, здається, не з другої губернії” [5, 284], формулюючи авторський концепт ідеального – розумного – впорядження морального національного простору.

Іван Котляревський переконує свого сучасника, що “полтавськість” як уособлення українства виявляється у моральному добротворенні-благодіяння, спадкоємності духовних традицій предків, вродженій чутливості до краси, гармонійності співіснування з природою і Богом. А середовищем і зосередженням такого українського світу є Полтава.

Література

1. Жук В. Полтава часів Івана Котляревського / В. Жук // Слов'янський збірник. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – Вип. 5. – С. 16–37.
2. Исторический лексикон. XVIII век. : Энциклопедический справочник. – М. : Знание, 1997. – 800 с.
3. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К. : Дніпро, 1960. – 630 с.
4. Казак-стихотворец : Текст А. А. Шаховского. Музыка К. А. Кавоса // Русский музыкальный театр : Хрестоматия по театральному искусству. – М., 1941. – С. 227.
5. Котляревський І. П. Повне зібрання творів / І. П. Котляревський. – К. : Наукова думка, 1969. – 509 с.
6. Мир Просвещения : Исторический словарь / под. ред. В. Ферроне и Д. Роша. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
7. Наєнко М. К. Художня література України. Від міфів до модерної реальності / М. К. Наєнко. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2008. – 1063 с.
8. Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського : Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання (з погляду літературних напрямів і течій) / Є. Нахлік. – Львів : ОЛІР, 1994. – 68 с.

9. Неборак В. Перечитана “Енеїда”: Спроба сенсового прочитання “Енеїди” Івана Котляревського на тлі зіставлення її з “Енеїдою” Вергілія / В. Неборак. – Львів: ЛВІЛШ, “Астрон”, 2001. – 284 с.
10. Павловскій І. Ф. Очеркъ дѣятельности Малороссійскаго генераль-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.): По архивнымъ даннымъ, съ рисунками / І. Ф. Павловскій. – Полтава: Т-во Печатного Дѣла, 1914. – 131 с.
11. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 260 с.
12. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: “АртЕк”, 1999. – 785 с.
13. Ротач П. Іван Котляревський у листуванні / П. Ротач. – Олішне: Видавництво Національного музею-заповідника українського гончарства в Олішному “Українське народознавство”, 1994. – 321 с.
14. Сковорода Г. Сад божественних пісень / Підготовка тексту, передмова та коментарі Л. Ушкалова / Г. Сковорода. – Х.: Майдан, 2002. – 126 с.
15. Стороха Є. “...зажив почесне ім'я корисного сина Батьківщини” (громадська діяльність І. П. Котляревського) / Є. Стороха // Слов'янський збірник. – Випуск 5. – Полтава: Слов'янський клуб, 2006. – С.51–57.
16. Сумароков А. П. Избранные произведения / А. П. Сумароков. – М.: Советский писатель, 1957. – 606 с.

Анотація

У статті йдеться про художню специфіку топосу Полтави у творчості Івана Котляревського, зокрема у “Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну”, “малоросійській опері” “Наталка Полтавка” та епістолярії. Вказано, що місто постає як духовний простір українства, гармонізоване національне середовище, де проявляються ідеалізовані риси української ментальності.

Ключові слова: Полтава, топос, Іван Котляревський.

Аннотация

В статье говорится о художественной специфике топоса Полтавы в творчестве Ивана Котляревского, прежде всего “Песне на новый 1805 год господину нашему и батьку князю Алексію Борисовичу Куракину”, “малороссийской опере” “Наталка Полтавка” и эпистолярии. Указано, что город представляет собой духовное пространство, гармонизированную национальную среду, в которой проявляются идеализированные черты украинского менталитета.

Ключевые слова: Полтава, топос, Иван Котляревский.

Summary

This article reveals fictional specific of the topos of Poltava in the works by Ivan Kotliarevskiy, in particular in “The song dedicated to our landlord and master Olexiy Borisovich Kurakin on the coming year 1805”, in the play “Natalka Poltavka” and in the epistol correspondence. It is stressed that the town of Poltava is described as a spiritual background for Ukrainians, harmonized and national surrounding, where idealistic features of Ukrainian mentality is vividly determined.

Keywords: Poltava, the topos, Ivan Kotliarevskiy.